

УДК 930: 94(100)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2025.26.4951>

УЧАСТЬ ЛЕОНТІЯ ВОЙТОВИЧА У ДИСКУСІЯХ З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ ХОЗАР

Олег БУБЕНОК

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

Відділ Євразійського степу

вул. Грушевського 4, Київ, 01001, Україна

e-mail: helgebub@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0104-6081

У статті акцентується увага на дискусіях відомого українського історика Леонтія Войтовича з тими опонентами, які ігнорували вплив сусідніх держав та народів на історію Стародавньої Русі. Доказом цього є його публікації про хозаро-руські взаємини. Серед них варто виділити статті у щорічнику “Хозарський альманах”, присвячені проблемі хозарської присутності у Середній Наддніпрянщині та на Таманському півострові. Що стосується публікацій в інших виданнях, то серед них варто виділити дослідження, присвячені особі Олега Віщого, який, на думку вченого, не міг бути персонажем з документа Шехтера. Окрім того, дослідження “Баварського географа” дозволило Л. Войтовичу зробити висновок, що у IX ст. хозари проживали у двох місцях Східної Європи. Отже, хозарознавчі дослідження Л. Войтовича можуть свідчити про його широкі наукові інтереси та ерудицію вченого.

Ключові слова: Леонтій Войтович, хозари, Стародавня Русь, документ Шехтера, “Баварський географ”.

Відомий український історик Леонтій Войтович розпочав наукову діяльність на початку 90-х років ХХ ст. Для української історичної науки цей період був знаменним, бо занепала Радянська імперія і настав час суттєвих змін у поглядах вітчизняних істориків на минуле і України, і інших країн світу. У цей період почався відхід від формаційного (марксистського) висвітлення історії. І поступово його місце зайняв цивілізаційний підхід. На фоні цього в українській історичній науці стикнулися між собою різноманітні антагоністичні ідеологічні течії: панславизм, норманізм, євразійство, тощо. І в цій складній ситуації Леонтій Войтович мав знайти своє місце, відстоюючи власні наукові погляди. Треба звернути увагу на те, що формування його як історика відбулося вже у післярадянські часи і тому він не зазнав впливу з боку прибічників формаційного підходу. Вчений займався вивченням історії Стародавньої Русі, але, на відміну від деяких українських і російських істориків, він не підтримував панславистські ідеї, які сягають своїм корінням у часи утворення Російської імперії. Навпаки, він вважав, що не можна вивчати минуле східних слов'ян з відривом від історії сусідніх народів. Яскравим свідченням цього можуть бути дослідження Л. Войтовича, в яких він торкався минулого не лише Русі, а й хозар.

Тому метою запропонованої статті є аналіз дискусій відомого українського історика Л. Войтовича з тими опонентами-істориками, які ігнорували вплив сусідніх держав та народів на історію Стародавньої Русі. Особливо це стосується хозарського фактора.

Про те, що Л. Войтович приділяв багато уваги історії Хозарського каганату, можуть, наприклад, свідчити його статті у щорічнику “Хозарський альманах”. Головну увагу в них дослідник приділяв хозаро-руським взаєминам. Так, він особливо зупинився на полеміці між академіками П. Толочком і О. Прицаком щодо гіпотези про заснування Києва хозарами¹. Не залишив Л. Войтович поза увагою таку проблему, як передумови утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків у X ст.² Окрему публікацію Л. Войтовича було присвячено проблематиці хозарської присутності у Середній Наддніпрянщині в 839–860 рр.³ Отже, є сенс більш детально зупинитися на основних ідеях його публікацій.

У статті “Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком)”, яка була надрукована в 2005 році у 4-му томі “Хозарського альманаху”, він особливо акцентував увагу на проблемі хозарської присутності у Києві⁴. У сучасній вітчизняній науці ще й досі не вщухають суперечки щодо місця і

¹ Леонтій Войтович, “Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком)”, *Хазарський альманах*, Т. 4, (2005): 109–117.

² Леонтій Войтович, “Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст.”, *Хазарський альманах*, Т. 6, (2007): 65–77.

³ Леонтій Войтович, “Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.”, *Хазарський альманах*, Т. 11, (2013): 70–95.

⁴ Леонтій Войтович, “Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Прицаком)”... : 109–117.

ролі хозар у розвитку південної частини східнослов'янських земель у період панування Хозарського каганату на теренах Східної Європи та Кавказу у VIII–X ст. Особливо це стосується Києва, яке було адміністративним, економічним та політичним центром полянського племінного союзу. Причину цих наукових дискусій слід вбачати в уривчастих повідомленнях деяких ранньосередньовічних джерел та даних археологічних розкопок, що інтерпретуються деякими істориками та археологами у відповідності до їхніх власних концепцій переважно ідеологічного характеру. Як наслідок, у сучасній українській історіографії склалося принаймні два підходи, представники яких не заперечуючи наявності хозарського впливу на частину східнослов'янських племен, продовжують дискутувати щодо значимості хозарської присутності у Києві та на інших слов'янських землях.

До представників першого напрямку належить академік О. Пріцак та деякі українські та єврейські вчені, які дотримуються тієї тези, що Київ був заснований саме хозарами “як хозарське гарнізонне місто... не раніше першої половини IX ст.”, тобто Київ являв собою найбільш західне прикордонне місто Хозарського каганату. Підставою для такого припущення стала запропонована самим О. Пріцаком етимологія назви міста – *Kiyaba*, що зустрічається в середньовічних арабських текстах. О. Пріцак бачить у першій частині цього топоніму ім'я хозарського вазіра хорезмійського походження (тобто представника ал-арсіїв) – *Kiya*, а в другій частині – східноіранський суфікс прикметників *awa*. При цьому аналіз так званого “Київського листа” дозволив О. Пріцаку вважати, що хозари правили у Києві аж до 930 р. Окрім того, О. Пріцак зробив досить оригінальне припущення, відповідно до якого “як поляни, так і рід Кия були пов'язані з Хозарською державою”⁵.

Необхідно зазначити, що академік П. Толочко, який очолював другий напрям у вирішенні цього питання, категорично був не згоден із гіпотезою О. Пріцака і вважав, що хозари не були причетними до заснування міста Києва. При цьому П. Толочко не заперечував присутності хозар у Києві та їхнього певного впливу на розвиток інститутів влади на території Русі. Проте його висновок щодо хозарської присутності на слов'янських землях відзначається традиційним для істориків Східної Європи підходом: “... держава Руська земля розвивалась і міцніла не під патронатом Хозарії, а в постійній боротьбі з її експансією”⁶. Що стосується статусу Києва в адміністративно-політичній системі Хозарського каганату, то П. Толочко з приводу цього висловився досить конкретно: “Ні щодо полян, ні щодо Києва хозари не мали іншого відношення, окрім того, що на певному етапі історії, вірогідно, у другій половині VIII ст., вони поширили на них даницьку залежність”⁷.

Треба зазначити, що полеміка між українськими академіками щодо статусу Києва і полянських земель в структурі Хозарського каганату за останні десятиліття не залишила байдужими науковців і в Україні, і в Росії. Так, чимало сторінок своєї монографії “Північно-Західна Хозарія в контексті історії Східної Європи” (2006 р.) присвятив цій проблемі український історик О. Тортіка. Проте у своїх висновках він був досить обережним, бо вважав, що “твердження про підпорядкованість Києва хозарам і про наявність у місті хозарської адміністрації (збирача податків – тархана) на основі лише археологічних даних не може бути ні підтверджено, ні спростовано”. Стосовно ж того, чи входив в перші десятиліття X ст. (на момент написання “Київського листа”) Київ до складу Хозарського каганату, дослідник чітко зазначив: “Навіть якщо Київ в якийсь період часу і знаходився в залежності від хозар, а, скоріш за все так воно і було, то до часу написання листа, виходячи навіть лише із його змісту, цей період вже закінчився” (стор. 168–182).

Не залишились поза межами існуючої дискусії і сучасні російські історики. Про це, насамперед, може свідчити “Післямова” В. Петрухіна до російського видання монографії Н. Голба та О. Пріцака “Хозарсько-єврейські документи X ст.” (1997 р.). Проте В. Петрухін не дав прямої відповіді щодо того, чи входив Київ із полянськими землями до складу Хозарського каганату, а лише зазначив, що “наявність єврейсько-хозарської громади... в столиці Русі настільки ж природна, наскільки природною була наявність слов'яно-руської громади в столиці Хозарії Ітилі” (стор. 194–200).

Отже, у більшості українських та російських дослідників набула поширення думка, відповідно до якої Київ та прилеглі землі полян ніколи не входили до складу Хозарського каганату, а були як залежні території від держави хозар, відносини з якими обмежувались лише виплатою данини.

Л. Войтович не підтримував ідею О. Пріцака про заснування Києва саме хозарами. Тому він більше тяжів у цьому питанні до концепції П. Толочка, який для спростування ідеї О. Пріцака наводив

⁵ N. Golb, O. Pritsak. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. (Itaca and London, 1982), 35–59.

⁶ Петро Толочко. Київська Русь. (Київ: Абрис, 1996), 35–39.

⁷ Там само, 47.

археологічні дані. На думку Л. Войтовича, “ігнорування істориками результатів археологічних досліджень, удосконалення методик яких дозволяє доволі чітко локалізувати у просторі і часі певні археологічні культури, пов’язані з певними етносами. Така позиція дозволяє багатьом авторам демонструвати свою ерудицію, вільно оперувати у тому ж просторі та часі сумнівними уривками з джерел, висувати свіжі та оригінальні версії, а коли і це не влаштовує – об’являти джерела фальшивими, пізніми подробками чи майже очевидні фрагменти переводити до розряду незрозумілих”⁸. Як ми зрозуміємо, це був закид у бік О. Пріцака, який дуже скептично, як і більшість західних істориків, ставився до спроб радянських археологів пов’язати певні археологічні культури з певними етносами. Скептично до цього завжди ставилися також етнологи. Одним словом, Леонтій Войтович на початку своєї статті підняв ще одне дискусійне питання методологічного характеру.

Проте в інших питаннях Л. Войтович мав розбіжності з П. Толочком. Насамперед, це стосується ототожнення ранніх русів не зі слов’янами, а зі скандинавами. Окрім того, Л. Войтович звернувся до полеміки щодо титулу ватажка русів – “каган”, що безумовно мав східне походження. Це змусило дослідника залучити дані не лише “Повісті минулих літ”, а й “Бертинських анналів”, “Мурудж аз-Захаб...” ал-Масуді, твору ал-Якубі, скандинавських саг, тощо.

В результаті Л. Войтович прийшов до досить цікавих висновків: “...писемні пам’ятки, які збереглися, будучи узгоджені з археологічними джерелами, не дають жодних підстав для твердження про хозарське походження полян та заснування хозарами Києва. Скоріше можна говорити про існування на землях полян (до 838–882 рр.) держави (не торкаючись дискусії щодо її форми), правителі якої титулували себе каганами Русі, були скандинавами за походженням і традиція зберегла імена як Діра і Аскольда. Утворена Олегом держава, напевно, вважала себе спадкоємницею не тільки цього каганату (можливо, що перші Рюриковичі титулувалися каганами), але й попередньої полянської династії Кия, з представницею якої міг одружитися вождь дружини вікінгів Дір, забезпечуючи собі легітимність приходу до влади... Залежність полян від хозар (не пізніше 799 – до 838 р.) привела до появи у Києві першої єврейської колонії, яка продовжувала існувати і далі, стримуючи приплив свіжих сил вже із заходу (не випадково західні ворота княжого Києва називалися Жидівськими)”⁹. Отже, Л. Войтович з великим песимізмом, як і П. Толочко, дивився на припущення О. Пріцака, що Київ був складовою частиною Хозарського каганату аж до X ст. Проте він не пояснював, як в Києві, який, на його думку, вже до 838 р. позбувся залежності від Хозарського каганату, з’явилися хозари-юдеї, хоча юдаїзація хозарського суспільства мала місце на кілька десятиліть пізніше від зазначеної дати. При цьому Л. Войтович не виключав “хозарський вплив на розвиток полян”, але не вважав “цей вплив визначальним”¹⁰.

В іншій статті “Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст.”, що побачила світ у 2007 році в 6-му томі “Хозарського альманаху”, піднімаються питання, пов’язані з падінням Хозарського каганату¹¹.

На сьогодні предметом окремої дискусії залишається питання входження Тмутаракані до сфери впливу Русі. З цього приводу існують кілька підходів, із яких деякі вже виглядають певними анахронізмами. Так, на думку В. Мошина та О. Богословського, це сталося на початку IX ст. У той же час М. Ламбін, В. Пархоменко, І. Козловський та Л. Лавровський¹² відносили цю подію до кінця IX – першої половини X ст. Вони пов’язували це з наслідками діяльності київських князів Олега та Ігоря.

Відповідно до іншої версії, руське князівство на Тамані заснували в 944 р. руси, які здійснювали похід на Берда’а. Там вони могли залишити архонта князя Ігоря і саме це мало примусити Візантію включити до тексту договору 944 р. нові статті, що стосувалися візантійських володінь у Криму. Цієї гіпотези дотримувались А. Насонов, А. Якобсон та інші. О. Гадло у своїй статті “Проблема Приазовської Русі як тема російської історіографії. (Історія ідеї)” (2002 р.) показав, що такої можливості не підтверджують ані писемні джерела, ані дані археології (стор. 14–39).

⁸ Леонтій Войтович, “Київський каганат? (до полеміки П. Толочка з О. Пріцаком)”... : 109–110.

⁹ Там само: 109–117.

¹⁰ Там само: 114.

¹¹ Леонтій Войтович, “Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст.”, *Хазарський альманах*, Т. 6 (2007): 65–77.

¹² Лавр Лавровський, “Олег і Хельгу хазарського документу, виданого В. Шехтером”, *Київські збірники з історії й археології, побуту мистецтва*, 36. перший (Київ, 1930), 19.

Є група дослідників, які вважають, що в 965 р. князь Святослав досяг низин Кубані і підкорив косоїв на Таманському півострові, поклавши початок Тмутараканському князівству. Наприклад, цієї думки дотримувались М. Артамонов, Ф. Вестберг, О. Васильєв, В. Мавродін, В. Пашуто, О. Гадло, В. Петрухін, Б. Рибаків та інші радянські та російські історики. Їхня гіпотеза будувалася на даних “Повісті минулих літ”, де йдеться про похід князя Святослава проти хозар в 965 р. В основному, дослідники користувалися даними Лаврентіївського літопису, де про це сказано: “Иде Стослав на Козары . Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ князем своим Каганом и съступиша битъ. и бивши брани. Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежу взя [и] Ясы победы и Косоги”. Проте цей текст має певні розбіжності з іншими списками “Повісті минулих літ”. Так, Воскресенський літопис трохи інакше описує згадані події: “Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Коганом, и соступишоя обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги”. На думку згаданих дослідників, князь міг зустріти косоїв лише на Тамані. А це може означати, що вже в 965 р. Тмутаракань стала руським містом.

Існує також гіпотеза про заснування Тмутараканського князівства русами лише на початку XI ст. Її висунув у середині XX ст. черкеський емігрантський історик Рамазан Трахо у своїй монографії “Черкеси” (стор. 14). Популярнішою серед сучасних дослідників є думка, що до заснування руської Тмутаракані був більше причетний київський князь Володимир напередодні або відразу після його Корсунської кампанії 987–988 рр. Її дотримувались у своїх роботах М. Котляр та В. Чаїдзе, а також О. Головка¹³. Проте з літописного повідомлення так і не зрозуміло, коли саме було захоплено Тамань.

Л. Войтович дотримувався традиційної думки, що Хозарський каганат був знищений саме у 965 р. Святославом. Це знаходить підтвердження, на його думку, не лише у “Повісті минулих літ”, а й у мусульманських авторів, насамперед, Ібн Хаукала¹⁴. Зауважимо, що саме фрагмент із твору Ібн Хаукала, датований 968 р., а також інформація Лаврентіївського літопису про похід Святослава проти хозар у 965 р. та звістки давньоруських літописів про похід Святослава на Оку й Волгу 964 р. дозволили деяким дослідникам вважати, що Святослав в 964 р. спочатку вирушив на Середню Волгу до країни булгар і буртасів, а звідти пішов на південь і захопивши хозарські міста на Волзі, у Дагестані та на Дону, у 965 р. повернув до земель ясів та касогів. Проте декілька десятиліть тому Т. Калініна у своїй статті “Відомості Ібн Хаукала про походи русів за часів Святослава” (1975 р.) довела, що Ібн Хаукал описав похід 969 р., а не згаданий у “Повісті минулих літ” похід князя Святослава проти хозар, що відбувся в 965 р. (стор. 95–96). Слід зазначити, що А. Новосельцев у своїй монографії “Хозарська держава та її роль в історії Східної Європи та Кавказу” (1990 р.) також дотримувався аналогічної думки, але вважав, що описаний Ібн Хаукалем похід мав місце в 968 р. (стор. 220).

Л. Войтович, як і О. Прицак, вважав, що причиною хозаро-руської війни була боротьба за так званий східний торгівельний шлях, який завдяки Волго-Донській переволоці проходив із Чорного моря до Каспійського. Важливе місце у цьому маршруті посідала Керченська протока, де згодом на Тамані виникло Тмутараканське князівство. У зв’язку з цим Л. Войтович висунув дуже оригінальну гіпотезу, за якою після падіння Хозарського каганату у 965 р. слов’янське населення Середнього Дону, носії борщевської культури, переселилося до Таманського півострова. Це і стало початком Тмутараканського князівства, правлячі кола якого були пов’язані з Черніговим¹⁵.

В останній статті, яку надрукував Л. Войтович в “Хозарському альманасі” в 2003 в 11-му томі – “Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров’ям у 839–860 рр.”, піднімаються дискусійні питання щодо кінця хозарської присутності на Наддніпрянщині¹⁶.

Варто зазначити, що це питання кілька десятиліть тому стало предметом полеміки між О. Прицаком і В. Петрухіним. О. Прицак не вірив в те, що Олег захопив Київ, поклавши край хозарській присутності на Наддніпрянщині. Вчений вважав, що Київ відвоював у хозар саме Ігор. З цього приводу він зазначив: “Коли Київ був завойований Ігорем? Цю важливу дату неможливо встановити з будь-яким ступенем точності. Усі дати ПМЛ до правління Святослава (за винятком договорів Русі і Візантії) ґрунтуються

¹³ Олександр Головка, “Північне Причорномор’я та Приазов’я в політичному та економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.)”, *Український історичний журнал*, № 1, (2014): 31–33.

¹⁴ Леонтій Войтович, “Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст”, *Хазарський альманах*, Т. 6 (2007): 65–66.

¹⁵ Леонтій Войтович, “Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст”, *Хазарський альманах*, Т. 6, (2007): 65, 70–71.

¹⁶ Леонтій Войтович, “Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров’ям у 839–860 рр.”, *Хазарський альманах*, Т. 11, (2013): 70–95.

тільки на обчисленнях, зроблених ученими-літописцями XI–XII ст. Очевидно, ця подія мала б відбутися до походу Ігоря проти Константинополя в 941 р. Цей похід був, імовірно, наступним кроком у встановленні контролю над “шляхом із варяг у греки”. Тому є підстави вважати, що завоювання Києва Ігорем мало місце десь у 30-х роках X століття”¹⁷.

Варто зазначити, що В. Петрухін не підтримує цю гіпотезу і дотримується більш традиційних поглядів, тобто більш ранньої хронології подій. У своїх коментарях з цього приводу до російськомовного видання монографії “Хозарсько-єврейські документи X ст.” (1997 р.) він зазначив: “Це припущення, мабуть, ґрунтується, своєю чергою, на гіпотезі про смерть Олега близько 928 р. Слід зазначити, що хронологія походів русів на греків має інші підстави, що кореняться в послідовній політиці київських князів, від Олега до Святослава. Загальнодержавні походи відбувалися з Києва раз на 30 років – стільки років міг тривати “вічний мир” відповідно до традицій візантійської дипломатії. Їхня мета – домогтися вигідного для Русі мирного договору” (стор. 216).

Подібних поглядів з цього приводу дотримувався і Л. Войтович. У спостереженнях дослідник керувався, насамперед, останніми відкриттями археологів на теренах Східної Європи. Об’єктом особливої його уваги став нумізматичний матеріал. Л. Войтович критикує твердження про відсутність в Подніпров’ї і південно-західному регіоні скарбів диргемів, випущених до 833 р., що нібито свідчить про неучасть цих регіонів в міжнародній торгівлі, а значить, і відсутність в цих регіонах вікінгів. На підставі досить чисельних знахідок таких диргемів у цих регіонах дослідник спростовує такі твердження. Л. Войтович як докази наводить й інші артефакти скандинавського походження у Наддніпрянщині, наприклад, мечі¹⁸.

Порівняльний аналіз даних археології з інформацією письмових джерел дозволив дослідникові обґрунтувати такі висновки: “... на сучасному етапі досліджень все ж можна стверджувати, що, утвердившись в Середньому Подніпров’ї не пізніше 830-х рр., русь-вікінги допомогли полянам позбутися хозарської зверхності і склали верхівку Київського каганату, який через Пліснеско ще в середині IX в. налагодив контакти з Великою Моравією, а по Прип’яті – з волинськими племінними союзами (князівствами). Цей Руський каганат з центром в Києві розгорнув активну політику у Причорномор’ї, намагаючись налагодити стосунки з Візантією і добитися від останньої визнання. Виходячи з цього, можна стверджувати, що Середнє Подніпров’я після 837 р. вже не перебувало під хозарським контролем. Що стосується Правобережжя, то там наприкінці VIII – на початку IX ст. переважали слов’янські князівства (племінні союзи), які здебільшого були зовсім незалежними, а найбільш західні з них входили в орбіту Великої Моравії”¹⁹.

Є в цій статті й інші цікаві ідеї. Наприклад, Л. Войтович вважав, що хозарська фортеця Саркел на Дону була збудована візантійцями в 834 р. не лише для захисту від мадярів, а й від нападів русів-вікінгів, які тоді почали активно освоювати Волго-Донський шлях²⁰.

Тому, зазначимо, що дотепер у дослідників так і не склалося єдиної думки щодо призначення хозарської фортеці Саркел, хоча вже сьогодні вчені одностайно ототожнюють Саркел з Лівобережним Цимлянським городищем. Так, найбільш розповсюдженою є думка, що фортеця Саркел повинна була відбивати напад мадярів, які із союзників перетворилися на ворогів хозар. Цієї думки дотримувались А. Кримський²¹, а також А. Новосельцев та К. Цукерман у багатьох своїх роботах.

М. Артамонов у своїй монографії “Історія хозар” (1962 р.) зазначав, що фортеця Саркел була побудована хозарами для оборони від нападів західних сусідів, якими на початку IX ст. стали слов’яни, які створили “Руську державу” (стор. 296–297). Однак, цей дослідник так і не пояснив, як Саркел міг перешкоджати просуванню русів водними комунікаціями до центру Каганату.

У відповідності ж до останніх висновків С. Плетньової в монографії “Саркел і «Шовковий шлях»” (1996 р.), хозарська фортеця Саркел виникла, насамперед, як торговий центр, що знаходився на перетині важливих сухопутних торгових шляхів. Ці ж функції Біла Вежа (Саркел), на думку дослідниці, продовжувала виконувати й у давньоруський період. Як доказ цього, С. Плетньова навела результати розкопок караван-сараїв на території Саркела, а також дані про давні степові шляхи, що проходили поблизу фортеці (стор. 142–158). Однак С. Плетньова так і не пояснила, як це узгоджується з розташуванням Саркела на лівому березі Дону.

¹⁷ N. Golb, O. Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. (Itaca and London, 1982), 60–71.

¹⁸ Леонтій Войтович, “Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров’ям у 839–860 рр.”, *Хазарський альманах*, Т. 11, (2013): 75–85.

¹⁹ Там само: 87.

²⁰ Там само: 80.

²¹ Агатангел Кримський, *Історія хазар*. (Київ: ІС НАНУ, 2018), 115.

Виявляється, “торгової” концепції дотримувався також частково академік А. Кримський, який із цього приводу в монографії “Історія хазар” зазначив: “...мадьяри та “хазари-кавари”, дарма що принципово не одкидали хазарського сюзеренітета, (це бо з Костянтина Порфирородного видко як-найвиразніш) показувалися для столичних орударів хазарської держави не зовсім любимими західно-окраїнними сусідами, щоб таких васалів держати справді в своїх руках або не давати їм спроби псувати своєю хижачкою самоволею, добре налагоджене торгове життя хаканату, випадало поставити проти їх на кордоні їхньому міцну твердиню, грізний неприступний форт, звідки можна було кожного разу негайно припинити їхні самовільні вибрики”²². Аналогічної думки з цього приводу дотримувався також А. Новосельцев, який у своїй монографії “Хозарська держава та її роль в історії Східної Європи та Кавказу” виразився ще більш конкретно: “Район Саркела мав важливе значення, тому що тут проходив шлях з Дону на Волгу” (стор. 131).

Дуже характерно, що гіпотеза М. Артамонова з деякими змінами відстоювалась Л. Войтовичем, який однак бачив у цих русах не слов’ян, а вікінгів: “Фортеця збудована явно для охорони сухопутних торгових шляхів від противника із заходу... Погоджуйтесь, що таким противником могли бути угорці, не варто відкидати і версію, що цим противником могли бути руси-вікінги...”²³.

Проблема хозарської історії піднімалися Л. Войтовичем не лише на сторінках “Хозарського альманаху”, а й в інших наукових виданнях історичного профілю. Так, у 2013 р. було надруковано його статтю “Олег Віщий” у періодичному збірнику “Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка”²⁴. Цю статтю присвячено проблемі: якими були місце й роль князя Олега Вішого в історії Русі. Автор зазначає, що окрім “Повісті минулих літ” існує ще багато середньовічних джерел, в яких також згадано носія імені Олег у різних формах написання. Серед них Л. Войтович особливо виділяє хозаро-єврейський Кембриджський документ (документ Шехтера)²⁵.

За інформацією автора останнього, який називає себе хозарським євреєм, підданним кагана Йосифа, переслідування євреїв візантійським імператором Романом Лакапіном (920–944 рр.) викликали напругу у стосунках з Хозарією, наслідком чого стало підбурення проти хозар “царя Русії” НЛГВ (Хельгу). Цей князь зайняв Самцкерц (С-м-л-рай) Хозарський (Тмутаракань або Керч-Корчев), скориставшись відсутністю хозарського воєначальника Песаха. У відповідь Песах захопив три візантійські міста, і змусив князя Хельгу розпочати війну з Візантією, але його флот було спалено грецьким вогнем і він пішов морем до Персії, де і помер²⁶.

Деякі дослідники схильні були вважати, що тут йдеться про події першої половини X ст. Так, О. Прицак вбачав в особі Хельгу Олега Вішого. А саме це дало йому підстави переглянути хронологію подій “Повісті минулих літ”²⁷. Але В. Петрухін був категорично не згоден з цим і зазначив у російськомовному виданні “Хозарсько-єврейських документів...”, що згаданий у документі Шехтера Хельгу був іншою особою, а точніше більш пізнім представником династії Рюриковичів, який міг бути пов’язаний з Черніговим (стор. 196–197).

Цікаво, що Л. Войтович повністю підтримав В. Петрухіна, на його думку, аргументів на користь цього існує чимало. Серед них дослідник особливо виділив археологічні матеріали: “Частковий розгляд матеріалів розкопок знаменитої Чорної могили у Чернігові у 1996 р., зокрема заклепки від лоді, як і сам обряд поховання у лоді, вказують на скандинавські традиції: в центрі ритуального простору знаходився котел з м’ясом жертвовної тварини, над ним доспіхи – ритуал повторював обстановку Вальгали – воїнського раю, куди потрапляли тільки герої”²⁸.

Усе це дало підстави Л. Войтовичу зробити таке припущення: “Чернігівський князь Хельгу-Олег міг у 941 р. здійснити самостійний похід на Тмутаракань, а звідти у 943/944 р. – на Берда”²⁹. Але дослідник мав певні сумніви в автентичності так званих “хозарсько-єврейських документів”. Хоча при цьому він схильний був вважати, що “похід Песаха, якщо він і мав місце, ніяк не відбився в археологічних комплексах”³⁰.

²² Агагангел Кримський, *Історія хазар*. (Київ: ІС НАНУ, 2018), 114–115.

²³ Леонтій Войтович, “Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров’ям у 839–860 рр.”, *Хазарський альманах*, Т. 11 (2013): 80.

²⁴ Леонтій Войтович, “Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії”, *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Історичні науки*, Т. 23 (2013): 91–123.

²⁵ Там само: 97–98.

²⁶ N. Golb, O. Pritsak. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. (Itaca and London, 1982), 107–115.

²⁷ Ibid: 125–156.

²⁸ Леонтій Войтович, “Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії”, *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Історичні науки*, Т. 23 (2013): 97–98.

²⁹ Там само: 98.

³⁰ Там само.

Дуже цікавою у цій статті є ідея Л. Войтовича, відповідно до якої “об’єднавши землі вздовж шляху “з варяг в греки”, Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, котрий контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій”³¹. На думку Л. Войтовича, походи русів до Каспію на початку Х ст. були підпорядковані меті князя Олега – “здобути якусь торгівельну факторію на Каспії, яка би дозволила обминути хозарське і болгарське посередництво у східній торгівлі”³². Варто зазначити, що подібні ідеї висував також О. Пріцак.

Про хозар йшлося також у статті Л. Войтовича ““Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст.”. Не дивлячись на те, що при дослідженні такого латиномовного джерела як “Баварський географ” основну увагу було зосереджено на локалізації слов’ян у IX ст., Л. Войтович також зумів виділити окремі згадки про хозар. Так, він особливо виділяє етнічну назву *Chozirozi* [хозирози, хозари, хазари] і вважає її неідефікованою. З цього приводу Л. Войтович зазначив: “Підсумовуючи локалізацію групи племен 26–32, можна стверджувати, що вона є продовженням попередньої групи, пов’язаної з основною артерією “бурштинового шляху”, і включає тиверців (26 та 31), болгарські придунайські (27, 28), дако-романські племена в межиріччі Пруту і Серету (29, 30) та хозар (32). Розташування останніх інформатори докладно не уявляли, але знали, що вони розселені десь далі за тиверцями”³³.

Проте, Л. Войтович ототожнив народ №40 *Caziri* [казіри, хозари] без усяких вагань з хозарами. За його спостереженнями, вони належали до групи племен №40–47, що “мешкали вздовж шляху з Хозарії через Київ до Чорного моря і Візантії”³⁴. Наостанок, доходить до висновку, що хозари проживали у двох місцях: “уздовж основної артерії “бурштинового шляху” поруч з придунайськими болгарами та тиверцями; “уздовж шляху з Хозарії через Київ до Чорного моря” поруч з русами, древлянами, полянами, сіверянами”³⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що хозарська тематика посідала досить вагомий позиції у наукових пошуках Л. Войтовича. Це свідчить про широкі наукові інтереси вченого. Недаремно автор цієї публікації попросив вченого бути рецензентом своєї книги “Хозари в історії Східної Європи”. ІЛ. Войтович люб’язно не відмовився він цієї пропозиції³⁶. Але історія Стародавньої Русі домінувала серед його наукових пошуків. Як бачимо, на відміну від певної групи дослідників, вчений справедливо вважав, що не можна розглядати ранню історію Русі відірвано від історії її сусідів, насамперед – Хозарського каганату. Про це можуть свідчити його публікації на сторінках “Хозарського альманаху” та інших наукових видань. Його погляди та підходи до вивчення ранньосередньовічної Східної Європи дуже близькі до концепцій О. Пріцака, якого називали то норманістом, то євразійцем. Тому наважуюся висловити думку, що у вивченні історії Стародавньої Русі та її сусідів Л. Войтович знаходився десь посередині між цими течіями.

KHAZAR STUDIES IN THE RESEARCH OF LEONTIY VOITOVYCH

Oleg BUBENOK

A.Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of
the National Academy of Sciences of Ukraine
Department of the Eurasian Steppe
4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: helgebub@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0104-6081

This article emphasizes that the distinguished Ukrainian historian Leontiy Voitovych believed that it was impossible to study the history of Ancient Ruthenia in isolation from the history of neighboring states and peoples. Evidence of this conviction can be found in his publications on Khazar-Ruthenian relations.

In the pages of the annual “Khazar Almanakh”, he participated in scholarly debates about the possibility of the foundation of Kyiv by the Khazars; addressed the prerequisites for the formation of the Tmutarakan principality in the light of Ruthenian-Khazar relations in the tenth century AD; considered the issue of the Khazar presence in the Middle Dnipro basin in 839-860 among other topics.

³¹ Леонтій Войтович, “Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії”: 98.

³² Там само, 104–105.

³³ Леонтій Войтович. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст.”, *Український історичний журнал*, № 5, (2009): 20.

³⁴ Там само: 22.

³⁵ Там само: 24–25.

³⁶ Олег Бубенок. *Хозари в історії Східної Європи*. (Київ: ІС НАНУ, 2019).

Regarding publications in other scholarly venues, it is worth highlighting the studies dedicated to the personality of Prophetic Oleh, who, according to the scholar, could not have been a personage described Schechter's document.

Prof Voitovych's analysis of the 'Bavarian Geographer' enabled to conclude that in the ninth century AD the Khazars inhabited two distinct regions in Eastern Europe.

Thus, Prof Voitovych's Khazarian studies may demonstrate his broad scholarly interests and unconventional approach to the coverage of key issues of medieval history.

The Khazar theme occupied a fairly significant position in Prof Voytovych's scholarly research. This indicates the scientist's broad research interests. It is noteworthy that the author of this publication invited the scholar to serve as a reviewer of his book "Khazars in the History of Eastern Europe". Prof Voytovych did not kindly refuse this offer. However, the history of Ancient Ruthenia dominated his scholarly investigations.

As demonstrated, unlike a certain group of researchers, the scientist rightly believed that the early history of Ruthenia cannot be considered in isolation from the history of its neighbors, primarily the Khazar Khaganate. This can be evidenced by his publications on the pages of the "Khazar Almanakh" and other scientific publications. His perspectives and methodological approaches to the study of early medieval Eastern Europe closely align with the concepts of O. Pritsak, who was called either a Normanist or a Eurasianist. Therefore, I venture to suggest the opinion that in the study of the history of Ancient Ruthenia and its neighbors, Prof Voytovych positioned himself somewhere between these historiographical trends.

Keywords: Leontiy Voitovych, Khazars, Ancient Ruthenia, Schechter's document, "Bavarian Geographer".

REFERENCES

- Bubenok, Oleh. *Khazary v istorii Skhidnoi Yevropy*. (Kyiv: IS NANU, 2019). (in Ukrainian)
- Golb, Norman, Pritsak, Omeljan. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. – Itaca and London, 1982.
- Holovko, Oleksandr. "Pivnichne Prychornomia ta Pryazovia v politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Rusi (IX – seredyna XIII st.)", *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1, (2014): 31–33. (in Ukrainian)
- Krymskyi, Ahatanhel. *Istoriia khazar*. (Kyiv: IS NANU, 2018), 115. (in Ukrainian)
- Lavrovskiy, Lavr. "Oleh i Khelhu khazarskoho dokumentu, vydanoho V. Shekhterom", *Kyivski zbirnyky z istorii i arkeolohii, pobutu, mystetstva*, Zb. pershyi (Kyiv, 1930), 19. (in Ukrainian)
- Moshin, Vladimir. "Rus' i Khazariya pri Svyatoslave", *Seminarium Kondacovianum*. T. 6, (Prague, 1933): 204–205. (in russian)
- Tolochko, Petro. *Kyivska Rus*. (Kyiv: Abrys, 1996), 35–39. (in Ukrainian)
- Tortika, Aleksandr. *Severo-Zapadnaya Khazariya v kontekste istorii Vostochnoy Evropy*. (Khar'kov: KhGAK, 2006), 168–182. (in russian)
- Trakho, Ramazan. *Cherkesy*. (Myunkhen, 1956), 14. (in russian)
- Voitovych, Leontii. "«Bavarskyi heohraf»: sprobа etnolokalizatsii naselennia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy IX st.", *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 5, (2009): 20. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. "Chy volodila Khazariia Serednim Podniprovia u 839–860 rr.", *Khazarskyi almanakh*, T. 11, (2013): 70–95. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. "Kyivskiy kahanat? (do polemiky P. Tolochka z O. Pritsakom)", *Khazarskyi almanakh*, T. 4, (2005): 109–117. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. "Oleh Vishchyi: istoriohrafichni lehendy ta realii", *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Istorychni nauky*, T. 23 (2013): 91–123. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. "Problema utvorennia Tmutarakanskoho kniazivstva u cvitli rusko-khazarskykh stosunkiv X st.", *Khazarskyi almanakh*, T. 6, (2007): 65–77. (in Ukrainian)